

नागपूर जिल्ह्यातील भूमी उपयोजन व पिकांचा क्षेत्रीय अभ्यास

डॉ. अंकुश ना. बारमाटे

सहाय्यक प्राध्यापक

भूगोल विभाग प्रमुख

श्री चक्रपाणी कला महाविद्यालय

हुडकेश्वर रोड, नागपूर

सारांश

भारत देश हा कृषी प्रधान देश आहे. भारत देशात ६५ टक्केपेक्षा अधिक लोक शेती व्यवसायात गुंतलेले आहेत. भारत देशात लाखो हेक्टर क्षेत्र पिकांखालील व्यापलेले दिसून येते. भारत देशात वाढणारे पिकांचे क्षेत्र आणि भूमीउपयोजनांचे क्षेत्र याचा विस्तार होतांना दिसून येतो. शेतीवर भारताची अर्थव्यवस्था मोठ्या स्वरूपात अवलंबून आहे. भारताच्या अर्थव्यवस्थेत शेती क्षेत्राचा वाटा मोठा आहे. भारतात ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात शेती व्यवसाय करण्यात येतो. नागपूर जिल्हा हा विदर्भात महत्वाचा जिल्हा आहे. या जिल्ह्यात ग्रामिण भागात शेती व्यवसायात गुंतलेले अनेक लोक आहेत. नागपूर जिल्ह्यात भूमीउपयोजनांचे स्वरूप बघता नागपूर जिल्ह्यात शेतीकरीता मोठी भूमी उपयोगात आणली जाते. या शेतीवर विविध पिके घेण्यात येतात. शेकडो हेक्टर क्षेत्र नागपूर जिल्ह्यात याकरिता उपयोगात आणलेले दिसून येते. नागपूर जिल्ह्याचा व शहराची वाढ व विस्तार तसेच विकास बघता नागपूर जिल्ह्यातील भूमी उपयोजन आणि पिकांचा क्षेत्रीय अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

बिजसंज्ञा :- भूमी उपयोजन, कृषीचे क्षेत्र, पिके.

प्रस्तावना

नागपूर जिल्हा हा कृषीच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचा जिल्हा आहे. या जिल्ह्यात शेती योग्य भूमी अधिक आहे. विविध पिकांखालील वापरल्या जात असलेल्या जमिनीचे क्षेत्र मोठे आहे. नागपूर जिल्ह्यात ग्रामीण भागात शेती करणारे व त्यावर उदरनिर्वाह करणारी लोकसंख्या मोठी आहे. नागपूर जिल्ह्यात ६५ टक्के पेक्षा अधिक लोक शेती व्यवसायात गुंतलेले दिसतात. नागपूर जिल्ह्यात कोरडवाहू शेतीचे क्षेत्र मोठे आहे. शेती खालील एकूण भूमी उपयोजनापैकी ७० टक्के क्षेत्र कोरडवाहू शेतीखालील आहे. कोरडवाहू शेती ही संपूर्णतः पडणारे पर्जन्य यावर अवलंबून आहे. वाढणारी लोकसंख्या, वाढणारे भूमी उपयोजन आणि कृषीच्या क्षेत्रात होणारी वाढ यातून नागपूर जिल्ह्यात विविध आर्थिक बाबींची पूर्तता होत असल्याचे नागपूर जिल्ह्यात आढळते. भूमी उपयोजनांचा आणि विविध पिकांखालील उपयोगात येणाऱ्या भूमीचा अभ्यास नागपूर जिल्ह्यातील एक अर्थार्जनाचा आणि अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास याद्वारे करता येतो.

अभ्यास क्षेत्र

नागपूर जिल्हा तहसिल नकाशा

नागपूर जिल्हा हा महाराष्ट्र राज्यात विदर्भ क्षेत्रात आहे. नागपूर शहर हे भारतातील मध्यवर्ती शहर आहे. नागपूर जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ ८२५३ चौ.की.मी. आहे. नागपूर जिल्ह्याचे स्थान २१°४५' उत्तर अक्षांश ते २०°३०' उत्तर अक्षांश आहे आणि ७८°१५' पूर्व रेखांश ते ७९°४५' पूर्व रेखांश या दरम्यान आहे. महाराष्ट्रात लोकसंख्येमध्ये नागपूर

जिल्हयाचा तीसरा क्रमांक आहे. ४५,००,००० लोकसंख्या इ.स. २०११ या वर्षाच्या जनगणनेनुसार आहे. नागपूर जिल्हयात ६,१५,००० हेक्टर भूमी कृषी खालील उपयोगात आहे. या जिल्हयात कापूस, सोयाबीन, तांदूळ, गहू आणि इतर पिकांचे क्षेत्र आहे. माहितीचे संकलन आणि संशोधन पध्दती

नागपूर जिल्हयातील भूमी उपयोजन आणि पिकांचे क्षेत्र या शोधपत्रिकेचा अभ्यास करतांना व्दितीय माहितीचे संकलन कृषी विभाग, लघू पाटबंधारे विभाग, विविध शासकिय कार्यालयांमधून गोळा केली. विविध सांख्यिकीय पध्दतीचा उपयोग करून सारण्याव्दारे माहितीचे विश्लेषण केले आहे.

शोधपत्रिकेचा उद्देश

प्रस्तुत शोधपत्रिकेचा अभ्यास करण्याचा मुख्य उद्देश नागपूर जिल्हयातील भूमी उपयोजनाखालील क्षेत्राचा अभ्यास करणे तसेच विविध पिकांखालील क्षेत्राचा अभ्यास करणे आहे.

माहितीचे विवेचन

मानव सभ्यतेच्या उदयोत्सवात कृषी क्षेत्र ही प्रमुख प्रगती होती. शेतीमध्ये अन्न निर्माण करता आले आहे. हजारो वर्षांपूर्वी शेतीचा इतिहास सुरू झाला आहे. शेतीमध्ये अन्नधान्य निर्माण झाल्याने मानवास शहरात वास्तव्य करता येऊ लागले.

नागपूर जिल्हा हा पर्जन्यात फारसा प्रगत नाही. या जिल्हयात सर्वात जास्त शेती कोरडवाहू स्वरूपाची करण्यात येते. ही शेती पावसाळा ऋतूत पडणाऱ्या पावसावर अवलंबून आहे. या जिल्हयात पावसाळा ऋतूत सर्वात जास्त पर्जन्य पडतो. नैऋत्य मोसमी वाऱ्यामुळे सर्वात अधिक पर्जन्य पडतो. ईशान्य मोसमी वाऱ्यामुळे या जिल्हयात कमी पर्जन्य पडल्याचे

दिसून येते. हिवाळा ऋतूत आणि उन्हाळा ऋतूत अत्यंत कमी पर्जन्य या जिल्हयात पडतो.

सारणी क्र. १

नागपूर जिल्हा पर्जन्य

अ. क्र.	पर्जन्य	सरासरी पर्जन्य (मि. मी.मध्ये)	सरासरी पर्जन्याचे दिवस
१	नैऋत्य मोसमी वारे	९३६.१	४४.९
२	ईशान्य मोसमी वारे	७६.३	४.१
३	हिवाळा ऋतु	४९.८	३.६
४	उन्हाळा ऋतु	१९.९	१.९
	वार्षिक	१०८२.१	५४.५

स्त्रोत : नागपूर जिल्हा आकस्मीक कृषी योजना अहवाल-२०१७.

सारणी क्र. १ चा अभ्यास केला असता असे दिसून येते की, नागपूर जिल्हयात नैऋत्य मोसमी वाऱ्यामुळे पडणाऱ्या पर्जन्याचे प्रमाण ९३६.१ मी.मी. आहे व पर्जन्याचे दिवस ४४.९ आहे. ईशान्य मोसमी वाऱ्यामुळे पडणारे पर्जन्य ७६.३ मी.मी. व पर्जन्य दिवस ४.१ आहे. तर हिवाळा व उन्हाळा ऋतूत अत्यंत कमी पर्जन्याचे दिवस आणि कमी पर्जन्य पडतो. नागपूर जिल्हयात वार्षिक पर्जन्य १०८२.१ मी.मी. पडतो व ५४.५ दिवस पर्जन्याचे असल्याचे आढळते.

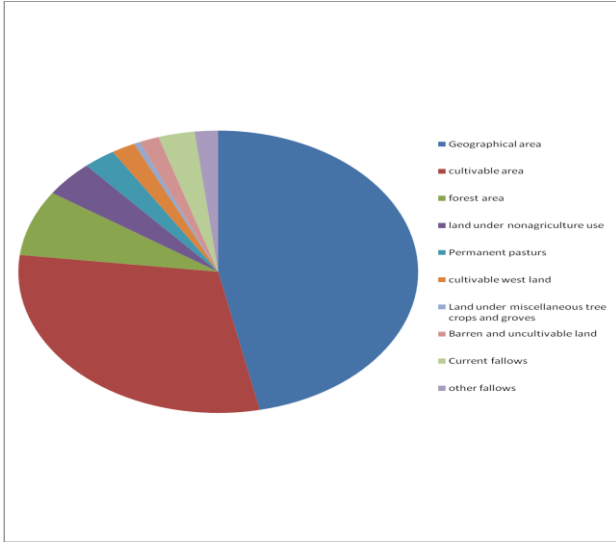
सारणी क्र २

नागपूर जिल्हा भूमी उपयोजन

भौगोलिक क्षेत्र ००० हेक्टर	लागवडीचे क्षेत्र ००० हेक्टर	जंगला खालील क्षेत्र ००० हेक्टर	कृषी उपयोगात नसणारी भूमी ००० हेक्टर	चराई भूमी ००० हेक्टर	शेती योग्य कचरा भूमी ००० हेक्टर	विविध झाडे आणि पिकांची भूमी ००० हेक्टर	अयोग्य भूमी ००० हेक्टर	चालू भूमी ००० हेक्टर	इतर भूमी ००० हेक्टर
९८६	६३९	१५९	८७	५५	४१	१०	३४	६२	४०

स्त्रोत :- नागपूर जिल्हा आकस्मीक कृषी योजना आराखडा-२०१७

नागपूर जिल्हयातील भूमी उपयोजनाचे प्रारूप

सारणी क्र. २ या अभ्यासाने असे दिसून येते की, नागपूर जिल्हयात लागवडीचे एकूण क्षेत्र मोठे आहे. ६.३९ हेक्टर क्षेत्र कृषी लागवडीखालील आहे. यावरून नागपूर जिल्हयात शेतीचे क्षेत्र मोठे असल्याचे आढळते. नागपूर जिल्हयात कृषी लागवडीनंतर सर्वात अधिक भूमी जंगल क्षेत्राखालील आहे. नागपूर जिल्हयात १.५९ हेक्टर जमीन जंगलाखालील आहे. इतर भूमी ही विविध उपयोगात कमी अधिक प्रमाणात आढळते.

सारणी क्र. ३

नागपूर जिल्हयातील शेतीचे क्षेत्र व पिके

अ. क्र.	पिके	खरिप क्षेत्र (००० हेक्टर)	अ. क्र.	पिके	रब्बी क्षेत्र (००० हेक्टर)
१	सोयाबीन	३०५.५	१	गहू	४.१
२	कापूस	७४.८	२	हरभरा	४.४
३	भात	५८.१	३	ज्वारी (रब्बी)	२.३
४	तूळ	५७.१	४	इतर डाळी	१.८
५	ज्वारी	१७.२	५	इतर तेलबीया	०.४
६	भूईमूंग	५.७	६	जवस	०.४
७	मुंग	१.२			
८	उडद	१.२			

स्त्रोत :- नागपूर जिल्हा कृषी विभाग

सारणी क्र. ३ च्या अभ्यासाने नागपूर जिल्हयात खरिप कृषी खालील जमिन ३०५.५ हेक्टर आहे. सर्वात मोठे क्षेत्र सोयाबीन पिकाखालील आहे. कापूस पिकाचे क्षेत्र ७४.८ हेक्टर आहे. भात पिकाचे क्षेत्र ५८.१ हेक्टर आहे. इतर खरिप पिकांखालील क्षेत्र कमी आढळते. रब्बी पिकांखालील क्षेत्रात गहू ४.१ हेक्टर क्षेत्र व हरभरा पिकाचे क्षेत्र ४.४ हेक्टर आहे. इतर रब्बी पिकाचे क्षेत्र कमी प्रमाणात आढळते.

नागपूर जिल्हा खरीप व रब्बी पिके

नागपूर जिल्हयात खरिप पिकांमध्ये सर्वात अधिक पिकांखालील क्षेत्र सोयाबीन पिकाचे आहे. सोयाबीन हे नगदी पिक आहे. सुमारे ३०५.५ हेक्टर क्षेत्र सोयाबीन पिकाचे आहे. नागपूर जिल्हयात सर्वत्र सोयाबीन पिकांचे उत्पादन घेण्यात येते. सोयाबीन नंतर सर्वात अधिक पिकांचे क्षेत्र कापूस पिकांचे आहे. सुमारे ७४.८ हेक्टर क्षेत्र कापूस पिकाखालील आहे. सोयाबीन पिकाचे वाढते क्षेत्र नागपूर जिल्हयात मोठे आहे. कापूस पिकाचे क्षेत्र नागपूर जिल्हयात हळूहळू कमी झाल्याचे आढळते. खरिप पिकांत प्रमुख पिक म्हणून सोयाबीन पिकांचे वाढते महत्व नागपूर जिल्हयात दिसते.

रब्बी पिकांचे क्षेत्र नागपूर जिल्हयात कमी प्रमाणात आढळते. नागपूर जिल्हयात रब्बी पिकांचे सर्वात जास्त क्षेत्र गहू ४.१ हेक्टर व हरभरा ४.४ हेक्टर क्षेत्र आहे. गहू व हरभरा हे रब्बी पिकांचे प्रमुख क्षेत्र आहे. नागपूर जिल्हयातील खरिप पिकांचे क्षेत्र ९९ टक्के पेक्षा अधिक आहे व रब्बी पिकाखालील क्षेत्र अत्यंत कमी आहे. नागपूर जिल्हयात पर्जन्यावर आधारीत कोरडवाहू शेतीचे क्षेत्र अधिक दिसून.

निष्कर्ष

‘नागपूर जिल्हयातील भूमी उपयोजन व पिकांचा क्षेत्रीय अभ्यास’ या शोधपत्रिकेचा अभ्यास करतांना अनेक निष्कर्ष निघालेले आहेत. त्यापैकी प्रमुख निष्कर्ष खालीलप्रमाणे आहे.

- (१) नागपूर जिल्हयात लागवडीचे क्षेत्र अधिक ६.३९ हेक्टर आहे.
- (२) नागपूर जिल्हयात खरिप पिकांखालील क्षेत्र अधिक आहे.
- (३) नागपूर जिल्हयात रब्बी पिकाचे क्षेत्र अत्यंत कमी आहे.
- (४) नागपूर जिल्हयात सोयाबीन पिक प्रमुख आहे.
6. लांजेवार, डॉ., हरीश, डॉ., नागतोडे, (२००९) : 'नकाशा शास्त्र व प्रात्यक्षिक भूगोलशास्त्र', पिंपळापूरे प्रकाशन, नागपूर.
7. डॉ., नागतोडे, डॉ., लांजेवार, (२००९) : 'नकाशाशास्त्र व प्रात्यक्षिक भूगोलशास्त्र', पिंपळापूरे प्रकाशन, नागपूर.
8. पाटील, डॉ., आनंद, (२०११) : 'महाराष्ट्राचा भूगोल', स्टडी सर्कल प्रकाशन, पूणे.
9. खत्री, हरीशकुमार, (२०१२) : 'कृषी भूगोल', कैलाश पुस्तक सदन, भोपाल.

संदर्भ ग्रंथ

1. www.nagpur.nic.in
2. www.krishimaharashtra.gov.in
3. मनर, डॉ., जयकुमार, (१९९४) : 'आर्थिक भूगोल', विद्या प्रकाशन, नागपूर.
4. आगलावे, डॉ., प्रदीप, (२०००) : 'संशोधन पध्दतीशास्त्र व तंत्रे', विद्या प्रकाशन, नागपूर.
5. घारपूरे, डॉ., विठ्ठल, (२००४) : 'कृषी भूगोल', पिंपळापूरे प्रकाशन, नागपूर.
10. नागपूर जिल्हा कृषी योजना अहवाल -२०१७
11. घारपूरे, डॉ., विठ्ठल, (२०१७) : 'मानवी भूगोल', पिंपळापूरे प्रकाशन, नागपूर.
12. घारपूरे, डॉ., विठ्ठल, (२०१८) : 'महाराष्ट्राचा भूगोल', पिंपळापूरे प्रकाशन, नागपूर.
13. डीस्ट्रीक्ट गॅझेट्डीअर बूक.
14. घारपूरे, डॉ., विठ्ठल, (२०१८) : 'भारत भौगोलीक परिचय', पिंपळापूरे प्रकाशन, नागपूर.

